

Ku sivele milandzu ya mbango swi pfuna ku hlayisa matiko

Leri i tsalwa ro tivisa varhangeri va tiko hi ku vuyisela ka vululami

I Yini ku Vuyisela ka Vululami?

Ku vuyiseriwa ka vululami ku kunguhata ku lunghisa ku onhaka loku ku vangliweke hi vukhamba. Yi humelerisa nkateko ka vatwisiwa kuvava va vukhamba, vaxanisi, na tiko, ku vulavurisana mayelana na ku herisiwa ka vugevenga lebyi endliweke na ku ndlandlamuxa hi tindlela leti kotekaka kukombisa ku onha loku ku endliweke. Muhlohleteri u pfuna mintlawe endleleni leyi hinkwayo, na ku tiyisisa leswaku kuna ku ringana, leswaku nawu wa landzeleriwa na leswaku timfanelo ta mintlawe hinkwayo ta xiximiwa. Ku vuyiseriwa ka vululami i ndlela leyi tshembisaka ku pfuna hina ku vulavula hi milandzu kumbe vugevenga hi ndlela ya kahle.

Xana I Yini Milandzu ya Mbango?

Milandzu ya Mbango yi nga hlamuseriwa tani hi xin'wana na xin'wana lexi xi aleriwaka, kumbe swiendlo leswi swi nga pfumeleriwangiki e henhla ka swilo swo karhi, xiphemu xo karhi xa misava, kumbe loko swi helerile. Milandzu ya Mbango i ku dlaya swi nga ri enawini kumbe ku xavisa swirho swa swiharhi, (leswi swi tivekaka tani hi poaching) ku ti kuma munhu a ri na timhondzo swi ngari enawini, ku tleketla, na ku xavisa swiharhi leswi sirhelerike.

Milandzu Ya Mbango Yi Xanisa/vavisa Vanhu na Mbango hiku angarhela

E Afrika Dzonga, aswi pfumeleriwang ku hlota, ku teka, ku tleketla, ku tikuma u khome nyama ya swiharhi, kumbe misinya leyi yi nga hlayisiwa entangeni wa vuhlayiseki wa swiharhi ni misinya handle ka mpfumelelo. Loko munhu a kumeka a ri na nandzu wa mbango, a nga hakerisiwa khume ra timiliion (10 million) kumbe a kuma xigwevo xo pfaleriwa ekhotsweni khume ra malembe.

**ENDANGERED
WILDLIFE TRUST**
Protecting forever, together.

Switandzhaku swa milandzu ya mbango

- Vukhamba byi ehlisa vuhlayiseki bya tiko.
- Minxavo ya swa timali yi va ehenhla swinene eka vanhu.
- Vutomi na vuhlayiseki bya vahlayisi va swiharhi byi va byi nga hlayisekanga loko va hlangana na vahloti lava va nga hloma hi mathlarhi.
- Milandzu ya mbango nkarhi un'wana yi hlanganisiwa ni vuhloti bya swifuwo swale kaya, ku xavisiwa ka swidzidziharisi, na milandzu yinwana ya xiyimo xale henhla.
- Loko vahloti va tsema darhata, swihari swin'wana swi tlula swi ya eka va akelani swi ya onha emasin'wini ya vona, na ku dlaya swifuwo swa vona.
- Mavabyi yo fana na rihuhumbyana ma nga tlulela eka vanhu hi xihatla.
- Vanhu lava va khumbiwaka hi vukhamba lebyi, va hlangana ni ku chava loku kulu, loku ku nga xanisaka na rihanyu ra vona.

Vurhangeri bya tiko byi nga tlanga xiphemu lexi kulu eku hunguteni vukhamba bya muxaka lowu.

Laha tikweni ra Afrika Dzonga, vanhu lava va nga kumiwa nandzu va tala ku yisiwa ekhotsweni, kumbe va kuma xigwevo xo hakela mali yo karhi. Vatwisiwa kuvava van'wani va twa ingaku leswi swi enerini, kambe vubihhi lebyi byi nga endliwa hi muhehliwa a ku nga vuyiseriwi ematshan'wini.

Eka minkarhi yo tala, ku veka ntikelo eka xigwevo a swi lunghisi xivangelo xa kuva vahehliwa va tlule nawu, futhi, vahehliwa vo tala va ya emahlweni na ku endla vubihhi endzhaku ka xigwevo xa vona.

Ku vuyisela vululami i ndlela yo ringeta ku humelerisa mintlhontho leyi hi nga yi hlala laha henhla. Ku vuyisela vululami a hi ndlela yintshwa yo humelerisa mintlhotlho leyi, kambe i khale yi ri kona. Ku yisa emahlweni, tindlela ta ku vuyisela vululami ti humelerisiwa ehubyeni leri ri fambisiwaku hi hosi kumbe ndhuna ya tiko.

Mbuyelo wa ku Vuyisela Vululami

Ku vuyisela vululami i ndlela ya ntikelo ya xindzhuti leyi yi:

Pfunaku muhehliwa leswaku a teka vutihlamuleri eka milandzu ya yena Lulamisa vubihhi lebyi byi nga humelela eka mutwisiwa kuvava (victim)

Cincaka mahanyelo, kumbe mavonelo ya vahehliwa na leswaku va nga ha ti hlanganisi na vukhamba, kumbe ku tlula nawu.

Ku vuyiselela vululami swi pfuna eka vuhlayiseki na nsirhelelo wa vaakatiko.

Swi na nkoka ku twisisa leswaku:

- Ahi hinkwayo milandzu yilavaka ku vuyisela vululami.
- A ku bohiwi munhu ku nghenelela eka ndzeriso lowu, swi suka eka munhu hi yexe.
- Munhu un'wana na un'wana u fanele ku tiva timfanelo ta yena na switandzhaku swakona.
- Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo va na muyimeri wa nawu kumbe qweta eka minkanerisano hinkwayu.
- Ku vuyisela vululami a hi nxupulo wo vevuka.
- Ku vuyisela vululami swi fambisana na swiboho swa huvo ra nawu, leswi ku nga va ku ri ku yisiwa ekhotsweni, ku gweviwa hi ku humesa hakelo ro karhi, kumbe house arrest.

Xana ku vuyisela vululami swi tirha njhani?

Loko mhaka yi yisiwa eku tengiweni hi ndlela ya ku vuyisela vululami, ku thoriwa mufambisi. Mufambisi loyi, u ta hlangana na vatwisiwa kuvava, ivi a va tivisa hi ndlela leyi ku vuyisela vululami yi tirhaku hi yona. Loko a heta, u ta va rhamba leswaku va tirhisa ndlela leyi. Loko vatwisiwa kuvava vo pfumela, hi kona la mufambisi a nga ta ti hlanganisa na muhehliwa.

Vatwisiwa kuvava, xikan'we na vahehliwa, va fanele va twisisa leswaku ku vuyisela vululami i yini, swi fambisiwa kuyini, timfanelo na vutihlamuleri bya vona, leswi swi nga humelelaku emakumu, na vuxokoxoko byi n'wani va nga se teka xiboho xo nghenelela.

Loko vanhu hinkwavu va pfumela ku fambisa nandzu hi ndlela ya ku vuyisela vululami, va ta landzelela swiletelo lewsi swa mune ku ahlula nandzu wa vona: **1: Ku ti lunghisela, 2: Minhlangano, 3: Ntwanano, 4: Ku landzelerisa mhaka** endzhaku ka ntwanano. Vuxokoxoko hi ndlela ya ku tenga nandzu hi ku vuyisela vululami byi ta kumeka hi xitalo eka tsalwa leri ri fambaku na leri, leri vitaniwaku ku 'The restorative justice process – what can I expect?'

Phase 1 Ku ti lunghisela

Vanhu hinkwavu va fanele va pfuniwa ku ti lunghiselela hi ku enta ku nga se sunguriwa. **Mufambisi u fanele a hlangana na vatwisiwa kuvava na vahehliwa hi bya kwe.** U fanele a va hlamusela tindlela leti minhlangano yi nga ta fambisiwa hi tona, timfanelo, swiphemu, na vutihlamuleri bya un'wana na un'wana, na leswi swi nga humelelaku emakumu. Vuxokoxoko hinkwabyu bya xinawu hi nandzu lowu, byi ta hlamuseriwa futhi, ku katsa na mfanelo yo kuma switsundzuxo swa xinawu, na laha xandla xa nawu xi nga koteku ku fika kona loko ndlela yo tenga nandzu hi ku vuyisela vululami yi nga tirhi.

Vanhu hinkwavu va nga vutisa swivutiso eka xiphemu xin'wana na xin'wana. Eka xiphemu xo ti lunghiselela, un'wana na un'wana u fanele a twisisa leswaku swilo swi fambisiwa njhani na timfanelo ta yena.

Phase 2 Minhlangano

Mutwisiwa kuvava u ta vitaniwa ku ta hlamusela hi laha nandzu lowu wu nga n'wu xanisa hi kona, a tlhela a vutisa muhehliwa swivutiso. Muhehliwa na yena u ta kuma nkarhi wo hlamusela xiyimo lexi xi nga endla leswaku a tlula nawu, na nhlohlotelo wo nghenelela eka vugevenga.

Ehenhla ka ku xaniseka loku ku nga vangwiwa eka mutwisiwa kuvava, swi na nkoka ku hlamusela switandzhaku swa vugevenga eka mbango, na tindlela leti swi hi xanisaka hinkweru. Loko ku xanisiwa hinkwaku ku humelerisiwile erivaleni, mutwisiwa kuvava na muhehliwa va ta ringeta ku lunghisa timhaka.

Phase 3 Ntwanano

Swipimelo swi fanele ku tsariwa ehansi swi thlela swi sayiniwa hi vanhu hinkwavu lava va khumbekaku.

Ntwanano wa kona ku fanele ku va phepha ra xifumo, leri ri hlamuselaku nandzu hi ku enta, ku xaniseka loku nandzu wu nga ku vanga, leswi muhehliwa a nga pfumela ku swi endla, na swigwevo swa muhehliwa.

Phepha leri ra ntwanano, ri fanele ri va na ma goza lama ma nga ta tekiwa, na minkarhi ya kona ku papalata swiphiqu loko nkarhi wu ya emahlweni. Vanhu lava va khumbekaka eka nandzu lowu, va nga teka xiboho xo tshika ndlela yo vuyelerisa vululami loko va nga pfumelelani. Loko lewsi swi humelela, nandzu wu thelela eka huvo ra nawu.

Phase 4 Ku landzelerisa mhaka endzhaku ka ntwanano

Vanhu hinkwavu lava va khumbekeke va fanele va tiyisisa leswaku va endla swilo hinkwaswu leswi va faneleku ku swi endla ka phepha ra ntwanano.

Swilo hinkwaswu swi vekiwa tihlo ku tiyisisa leswaku munhu un'wana na un'wana u endla leswi a faneleku ku swi endla, ku ya hi minkarhi leyi ku nga pfumelenariwa hi yona. Loko muhehliwa a nga endli leswi a nga pfumela ku swi endla, nandzu wu nga thleriseliwa eka huvo ra nawu.

Swiletelo lewsi a swi sindzisi munhu, kambe swi na vuhlayiseki, swi tlhela swi nga voyameli eka thlelo rin'we, na kona swi na ntiyiso, swi tlhela swi sirhelela timfanelo na xindzhuti xa vanhu hinkwavu

Ku hungutiwa ka mbuyelelo wa milandzu

Minkarhi yin'wana, vahehliwa va nyikiwa nseketelo hi vufambisi byo vuyelisa vululami hi ku hlanganisa vahehliwa na minongonoko leyi yi nyikaku nseketelo wa siku na siku, tidyondzo to tirhisa mavoko, na swin'wana. Ko tala vugevenga byi katsa ku tirhisiwa ka swidzidziharisi kumbe byala exikarhi. Loko vahehliwa va tsandzeka ku hlula matimba ma swidzidziharisi, va tala ku tlhelela eka vugevenga endzhaku ka xigwevo xa vona. Minongonoko ya ti dyondzo yi pfuna vahehliwa leswaku va kuma mintirho loko va huma ekhotsweni, va hlayisa mindyango ya vona, va tlhela va kota ku hanya kahle na vanhu.

Ndlela yo tihlanganisa

Ku repota/ku vika nandzu lowu faneleke kuva wu langutisiwa hi mvuyiselo wa vululami, kumbe mahungu hixitalo, mi komberiwa ku tihlanganisa na va Endangered Wildlife Trust eka rj@ewt.org.za

Matsalwa na swipfuneta swa vuxokoxoko hi xitalo

Preventing wildlife offences helps keep communities safe. An introduction to restorative justice for community leaders.

The restorative justice process - what can I expect?

Booklet and summary pamphlet available from www.ewt.org.za

Swipfuneta leswi swi nga tirhisiwa eka tsalwa leri

Department of Justice and Constitutional Development (2011). *Restorative justice, the road to healing*. Accessible at www.justice.gov.za

Frank, C and Skelton, A, 2007. Practice Standards for Restorative Justice: A Practitioner's Toolkit. Pretoria, Restorative Justice Initiative accessible at <http://restorativejustice.org/10fulltext/frankcheryl.pdf>

DISCLAIMER: The Khetha program is implemented by WWF South Africa, in partnership with the Endangered Wildlife Trust and USAID. This resource was made possible by the generous support of the American people through USAID. The contents are the responsibility of the Endangered Wildlife Trust and do not necessarily reflect the views of USAID or the United States Government.